

НАРОДНА ФРАЗЕОЛОГІЯ В ПОЛЕМІЧНОМУ ДИСКУРСІ ІВАНА ВИШЕНЬСЬКОГО

XVI–XVII ст. в історії України сповнені подіями, що безпосередньо торкнулися багатьох сфер життєдіяльності тогочасного українського суспільства, зокрема релігійно-церковного. Саме в умовах гострої боротьби між двома течіями християнства довелося видатному українському діячеві Іванові Вишенському. Чимало дослідників вивчало творчість видатного полеміста [Єрємін 1959; Житецькій 1890; Ісіченко 2013; Кримський 1977; Нічик 1991; Павленко 2013; Пашук 1972; Перетц 1926; Поплавська 2005; Поплавська 2012; Сумцов 1885; Франко 1981; Шевчук 1986; Яременко 1982 та ін.]. У пропонованій розвідці вкажемо на збереження стереотипів у сприйнятті місця І. Вишенського в історії української культури, літератури і мови. Адже багато з них репрезентують тільки один аспект проблематики: письменник ніби став на оборону православ'я, оберігаючи свій народ від повного поневолення, тобто І. Вишенський — ворог унії та католицизму. Та чи так це? Щоби правильно зрозуміти зміст творів полеміста, використання стилістичного потенціалу різних мовних засобів, необхідно визначити причини появи цих творів. По-перше, І. Вишенський був консерватором, а тому для нього православ'я — єдина істинна віра. Реформація, нові європейські цінності Відродження, елементи нової свідомості — усе це активно сприймала польська культура другої половини XVI століття, але проникнення цього на православні території усвідомлювалося як вторгнення чужих цінностей і норм, пов'язувалося у свідомості основної частини вірян із католицизмом та особливостями способу життя поляків. По-друге, критичні твори І. Вишенського були прямолінійним запереченням католицизму як конфесії. Це, власне, визначалося метою його творів — пояснити не стільки православним українцям, скільки полякам справжню сут-

ність «злоковарного» католицизму. Саме тому, дискутуючи з П. Скаргою, письменник-полеміст не аналізує, не переконує, а просто відкидає точку зору опонента на тій лише підставі, що П. Скарга — католик і не може бути правим. Твори І. Вишенського обрамлені в катехизисну форму, що відображає односторонню рецепцію того, що відбувається в країні. Це навіть не полеміка, а звичайнісіньке повчання, тлумачення відомих, насамперед релігійних, істин, що опинилися в нових умовах.

Значною мірою на мові досліджуваних текстів позначилася позиція автора, яку він оприлюднив у главі 3 “*Книжки*”: “Евангелиа и Апостола в церкви на литургии простым языком не выворачайте. По литургии ж для зрозуменя людского попросту толкуйте и выкладайте. Книги церковные всѣ и уставы словенским языком друкуйте” [Вишенський 1959: 56]. Саме це зауваження дозволяє стверджувати, що І. Вишенський великою помилкою католицизму вважав переклад Святого Письма народною мовою (чеською, польською та ін.). Цю ж помилку він убачав і в появі Пересопницького євангелія (1556–1561) в Україні. Така точка зору полеміста свідчить, з одного боку, про стильове розмежування ним мов та варіантів мови, а з іншого — розв’язує руки письменникові, який насичує свої твори і церковнослов’янською лексикою, і українською, і польською. Тому різкого протиставлення мовних засобів жоден із відомих 16 творів І. Вишенського не засвідчує, а навпаки — мовні засоби підпорядковані єдиній дидактичній меті, а тому написане однаковою мірою буде зрозумілим і для верхівки, і для простого люду.

Історіографія творчості І. Вишенського налічує майже 150 років. Більшість досліджень носить літературознавчий характер, про мову ж письменника маємо спорадичні зауваження, в контексті яких поодинокими вкрапленнями є речення-характеристики фразеологічних особливостей текстів полеміста. Зокрема, **друга половина XIX ст.**: “Сила рѣчи обнаруживается въ сравненіяхъ, эпитетахъ и иносказательныхъ выраженіяхъ; таковы выраженія: дождевидное пролитіе мечтательнаго мниманія (т. е. мнѣнія); трупъ гласа папѣжскаго невѣрія, нагло здохлый; къ курвѣ римской на блудъ убѣгать (переходъ въ унію); четверо-рогатые Иисусоругатели (іезуиты). Разрѣшеніе вопроса — развязываніе узелка; разсмотрѣть прошлое — отвалить надгробный камень; нападеніе православнаго на католицизмъ — налетъ шершня на паутину; переходъ въ унію — лакомство на пироги” [Сумцов 1885: 676]; “не смотря на свое религиозное уваженіе къ славянскому языку, не могъ справиться съ его тяжеловѣсной фразеологіей, то передѣлывая ее въ норадномъ вкусѣ, то перемѣшивая ее съ народными словами и выраженіями, исполненными крѣпкаго малорусскаго

юмора” [Житецькій 1889: 5]; “Южно-русская народная рѣчь [...] широко проникала въ южно-русскіе памятники XVI–XVII вв.; да и самъ защитникъ чистоты славянскаго языка пишетъ рѣчью, обильно восполнявшею народныя обороты, самую фразеологію южно-русской рѣчи” [Житецькій 1890: 522]; **друга половина XX – початок XXI ст.**: “Іван Вишенський, як відомо, у своїй власній мовній практиці вдавався до виразових засобів лексики і фразеології «простого языка» [...] Лексико-фразеологічне наповнення мови І. Вишенського виходило за рамки слов’янорусської мови” [Курс 1958: 79–80]; “Досить часто І. Вишенський вводить у текст своїх творів, написаних «простою мовою», і елементи української народної фразеології. Однак фразеологія ця в зазначених творах представлена набагато скромніше, ніж лексика живої народної мови” [Плющ 1971: 171]; “Не уникає І. Вишенський народних фразеологізмів. Є у нього такі, як *зубы наострил еси* (42); *Вопросил бых вас, что ест труд очищения, але вѣм, иж вам ни снилося о том* (52); *каждая, рече, лишка свой хвост хвалит* (60); *Тот закон есте попрали и внивеч обернули* (62); *злоба же и лжа всѣх опанует и гору возмет* (157) і под.” [Русанівський 2001: 82].

Зазначмо, що в українському мовознавстві є дослідження, присвячене функціонуванню фразеологізмів, зокрема й народних, у полемічних текстах І. Вишенського — “Спостереження над фразеологією творів І. Вишенського” М. Онишкевича [Онишкевич 1961]. За семантичними особливостями та виконуваними функціями фразеологізми письменника мовознавець поділив на три групи: 1) фразеологія, що відображає соціальні відносини; 2) побутова фразеологія; 3) прислів’я. Підсумовуючи, науковець уважає, що фразеологія І. Вишенського носить яскраво виражений народний характер [Ibid., 132]. Полишаючи осторонь ідеологічну одновекторність дослідження, вкажемо, що письменник активно послуговувався як народними, так і книжними фразеологізмами. Мабуть, однією з головних причин цього була не стільки стилістична вправність полеміста, скільки відсутність у тій чи тій мові фразеологічного відповідника для репрезентації необхідної контекстуальної семантики. З іншого боку, наявність значної кількості народних фразеологізмів можна пояснити “слов’янськістю” І. Вишенського, який зовсім не бажав бачити Україну латинізовано-покатоличеною. Погляд у бік одновірців, якими полеміст уважав росіян, доводить тільки належність його до нижчих верств суспільства, оскільки тогочасна українська еліта, зокрема й багато представників духовенства, орієнтувалася на західноєвропейські культурні зразки [Попович 2005: 12].

Даючи напутню настанову, як читати писання, І. Вишенський у контекст уводить одразу кілька фразеологізмів, наприклад: *Напред тебе от тоє пре-*

*лести остерегаю, любимый прочитателю, да не ищешь zde хитростей слогов сплетенорѣчных наказания еллинского, але слѣд существа правды, в ней же живот вѣчный затворен ест, да ищупаеши, да знаеши. Не минай скорогонцем, **яко пустое коло вѣтрное, очима пробѣгаючи, от мѣста на мѣсто** вперед писаного, але застановляйся на ступенях, о лжи и истинѣ рѣченных, судом мыслным и, увидѣвши, яко истина от лжи попирается погибелными сынами, жалуй, проплач и богу ся помоли, яко да даст всѣм заблуждшим на пут спасеный возвратитися и во разум истинный прийти [Вишенський 1959: 44].* Наведений ілюстративний матеріал засвідчує, що обидва різнотипних за будовою стійких словосполучення вступають у синонімічні зв'язки, реалізуючи загальну семантику 'безрезультатно'.

Фразеологізм *от мѣста на мѣсто* полеміст використовує ще кілька разів, змальовуючи неістинність чужої віри, фальшивість переконань представників католицизму та непостійність поглядів окремих представників православ'я, наприклад: *Простри око мыслное в предняя, странниче разумный, и виждь плоть, вѣцарившуюся над безсмертством умным, необузданную сущу мыслию здоровое вѣры и страха божия, како слѣпо и безчинно на вся неподобныя, и неудобныя, и возбраненая устремляется, дерзает, скачет, играет, и в каковы ровы заблуждения и в погыбели впадает, и **от мѣста на мѣсто** преносится и прескачет, и како хулная и ложная словеса, их же в писании обрѣсти, ниже видѣти нѣсть мощно, вѣщаает, и игралище позорищное паче, нежели спасение душевное, зиждет и составляет [Ibid., 132]; Поступай, латинниче, от лжи в лжу, ибо я свойство не стояти на одном мѣсту, зане нѣст суцая, но обходити страны и скитатися, **от мѣста на мѣсто** прескакуя и удивляя привидѣнием мечту своего, а не существом [Ibid., 134].*

І. Вишенський закликає жителів Правобережної України та Польщі до діалогу про розуміння сутності життя і смерті загалом. Крізь призму свого релігійного світогляду письменник дає оцінку православному способу життя як єдино правильному, а свої послуги тлумача в цьому питанні він передає фразеологізмом *узлик розв'язати*, до прикладу: *Скажи ми, любимый ругателю, чого дѣля родился еси и пришел в мир сей, — да живеш или да умреш? А если же, родившись, хотѣл еси мертв быти, а не вѣчне жити, чему еси ся и родил? Чому ты тая окаянная утроба и выпустила, — коли на смерть, а не на живот? Тут, знаю, на то не вмѣеш отповѣсти, что ест смерть и что ест живот. Але потерпи мало, я тобѣ тот **узлик** короткими словы **розвяжу** [Ibid., 60].*

В аналізованих текстах спостерігаємо чітко виражений мотив засудження багатства, надмірної розкоші. Семантичним ядром таких контекс-

тів є фразеологізми, до складу яких входять лексеми на позначення грошових одиниць або збірності, наприклад: *О, если грошъ збирают и на лихву дают и если бы и на лихву не давали, але при собѣ ховали и купя до купы привязовали, гроши до гроша для розмноженья прикладали, таких кромѣ общого жития поединковых иноков-грошололюбителей нѣст достойно иноки едиными називати, бо будет лож крытися в имени* [Вишенський 1959: 70]. Зауважмо, що дієслівний компонент у таких утвореннях перебуває на периферії, тобто є факультативним.

У більш широких контекстах цей концепт допомагають реалізувати стійкі словосполучення інших семантичних груп, із-поміж яких виявляємо як власне фразеологізми, так і прислів'я, однак вони слугують для загального таврування негативних соціальних явищ (багатство, пиятика, нецтво та ін.) і зовсім не окреслюють перспектив вирішення цих проблем. Єдине, що чітко простежується у творах І. Вишенського, — це бачення виходу із ситуації самого автора (дотримання традиційних православних чеснот, сповідання ідеалів православ'я з його релігійними уявленнями про праведність і чесноти простоти, смирення, милосердя), тобто маємо апеляцію до звичної системи цінностей. На цьому тлі національне питання в І. Вишенського безпосередньо пов'язане з боротьбою за чистоту православ'я, оскільки поняття «національна належність» та «конфесійна належність» для нього були тотожними. Одним із потужних мовних засобів для розуміння читачами чи слухачами цієї програми були фразеологізми. Часто полеміст модифікує їх, пропонуючи читачеві з дієслівного синонімічного ряду не нейтральну чи демінутивну, а саме пейоративну форму. Це слугує додатковим свідченням того, що фразеологізм почерпнуто з живого мовлення українців або поляків, наприклад: *А трафит ти ся перед паном стояти, тогда сила вражия не попускает ти ровно ногами стояти, але подтыкает тя, да переплѣтаеш ногами, то тую то сюю наперед поставляючи и на пятау зас выворочаючи; ато сила вражия куда хочет ногами твоими поворочает для того, иж власть в ногах твоих мает и сама под пятою сѣдит* [Ibid., 62]; *Для чого? Для того, иж благословення божия отступаает, вѣру к богу погубляет и надежди во бога отбѣгает, на мирское ж щастя очи вытрѣщает и, видѣвши тую чачку прелестную, лакомится и обѣма руками сердца и помысла хватает и оную трутизну, як Адам, красно во видѣние и добро во снѣд овозие того щастя зедает и по насыченю ся отрувает, нагле здыхаает и от ласки божее и нынѣ и вѣчне отпадает* [Ibid., 68]; *Тому не дивуйся, абовѣм подвиг и борба ест жизнь тая, которое ты не знаеш, бо еще еси на войну не выбрався, еще еси доматур, ... еще еси младенец; еще еси млекопий, — яко же ты хочеш*

*бѣду военника, бьючогося и боручогося, у **цицки матернее дома сидячи, розсудити?*** [Вишенський 1959: 71]; *Тепер в нас тая дурная Русь жития чистого ищет, тепер в нас цноты, учтивости и доброго сумнения видѣти прагнет, чаго мы нѣмаемо, и для того всѣгда ся от них соромѣмо. Але яко учинѣмо? К папѣ римскому бѣжѣмо. И з того сорома ся выкрутимо, и на Русь, да ся поклонят папѣ, **бѣду навалимо**, и свое желанием исполнимо, и речемо души нашей: «Душе, имаша многа блага, лежаща на лѣта многа, яжд, пей, веселися, не бойся никого, скачи и играй»* [Ibid., 74]; *А пред ся себе видѣти не хочещи, але на бѣдника **хулный язык вывернул еси!*** <...> *А пред ся тое корчмарство свое видѣти не хочещи, але на бѣдника **зубы наострыл еси!*** [Ibid., 75]; *Вопросил бых вас, что ест просвѣщение, але вѣм, иж ни мякнути отповѣди ми дати о нем не знаете. Вопросил бых вас, что ест труд очищения, але вѣм, иж **вам ни снилося** о том* [Ibid., 85]; *Пытаю вас о том, который может быти мудрѣйший, славнѣйший и пожиточнѣйший, як тот, который от волчего душегубства, яко бы ся скрыти и в **зубы прелести не увязнути**, научит* [Ibid., 104] та ін. Близько до народних стоять деякі фразеологізми, включені в обрамлення лексики на позначення реалій сакральної сфери. У таких випадках фонетика оформляє «близькість» із церковнослов'янською мовою, а зрушення, що відбулися в семантичній структурі дієслівного компонента, наближають стійкі словосполучення до живомовних, наприклад: *Се бо ест соборная вѣра, зане от всего круга земли сътекишеся богоносные отци единым духом **от уст слово** исповѣдания вѣры о святой троицы **отрыгнули**, утвердили и запечатлѣли, в еже не приложити, ниже отяти; дерзай же **раздырати рызу богословия**, съвышше от духа святаго истканную, или прилагати к основѣ человеческими умышлени, или отимати что от лѣпноты художеством земных помысл, ползящих по земли* [Ibid., 130] та ін.

Цікавим є контекст, у якому І. Вишенський веде уявний діалог з дияволом. На запитання «Що ж даси мені, дияволе?» полеміст пропонує розгорнуту відповідь, побудовану у формі коротких речень, згрупованих по вісі «умова — наслідок». В одному з речень автор ужив словосполучення, у якому спостерігаємо часткову втрату початкового значення, до прикладу: *Если хочеш похоти телесной насытитися и господарем дому, древа и землѣ имата назватися, пад, поклони ми ся, я твою волю исполню, я тобѣ жену приведу, хату дам, землю дарую, тое **ярмо на твою шию повѣшу** и твою мысль в бѣдѣ, неволи, скорби, мятежи, попечений, фрасунку и уставичном промыслѣ погребу, я тебе стражу, слугу, неволника и вязня женѣ учиню, я тобѣ всю мысль у жоны похотное студнѣ привяжу, толко поищи, попрагни и мнѣ ся поклони, вся сия аз тобѣ дам*

[Вишенський 1959: 47]. З огляду на лексичні складові фразеологізму, очевидним є те, що словосполучення первісно позначало реальну ситуацію в селянському господарстві, реалізуючи значення ‘важка фізична робота, яку виконувала велика рогата худоба, зокрема віл’. З часом метафоричне порівняння “віл” — “чоловік” спричинило розвиток переносного значення й у всьому словосполученні. Як засвідчує наведений ілюстративний матеріал, “важкою роботою” з точки зору диявола є вже не тільки фізично важка сільськогосподарська праця, семантика якої також імпліцитно присутня в наведеному переліку, але й утримання обійстя з усіма спорудами в належному стані, а також морально-комунікативна складова — спільне проживання з жінкою.

До народних зараховуємо й ті фразеологізми, які, вийшовши за межі сфери спеціального вживання, метафоризувалися. Ідеться про професіоналізми, втягнуті в орбіту живого загальнонародного мовлення. До прикладу, описуючи зраду українського духовенства, яке піддалося обіцянкам красивого життя, І. Вишенський послуговується професійним для музичної сфери словосполученням: *А для того, видѣвши иж тую игру ваши милости скачете, которое нону дудка диявол вашим милостям заиграл, отповѣдати на басни не хочу; видѣти танцоводца змию прелести, вслѣд которое ваши милости поступуете и крочите, Духа чистого мудрования в забавѣ смрода свѣцкого препираня упражняти не хоцу* [Ibid., 91]. В іншому випадку, стаючи на захист православних іноків та засуджуючи «словесну майстерність» католиків, полеміст мистецтво володіння словом порівнює з колом млина, що без води чи зерна, тобто без необхідних складників, не дасть потрібного результату: *Чем ся ты смѣши з инока, иж он не умѣет с тобою говорити и трактовати, як пустое коло млынное, крутячи а выворачаючи безпожиточный тот язык!* [Ibid., 68–69].

Окрему групу фразеологічного фонду становлять паремії, які, маючи своїм джерелом народне мовлення, слугують важливим стилістичним засобом. Зазначмо і те, що хоча І. Вишенський, без сумніву, й обізнаний з тогочасними українськими прислів’ями та приказками, однак у творах мало послуговується цими одиницями. Паремії слугують письменникові насамперед засобом порівняння способу життя православного вірянина та іновірця, наприклад: *А в тебе што середа — рождество череву, а што пятница, то Великдень, весѣля празнованя жидовского, кроме других, разрѣшенных дней, мовлю* [Ibid., 75]; *Но, о возлюбленнии, вѣруйте, вѣруйте, яко будет суд, и страшный суд, и так страшный, яко и нынѣ, егда бы ся вам очи сердечные створили, устраивившия судии страшного видѣнием, бѣзали бысте голы, як мати вас народила, от тых бискупств*

и от титулу того и санов тых, которых есте в Римѣ наздобывали, за шматину или вѣхоть бы есте не вмѣнили! [Вишенський 1959: 89]; *Того дѣля другие самохвалства, возношения и напинаня себе и з папою своим князей бискупов на рамѣ терпения без отповѣди перенесу, не чудуючися их самохвалию, по простой приповѣде нашои братиши россив, як мовят: каждая, рече, лишка свой хвост хвалит* [Вишенський 1959: 92] та ін.

Отже, твори І. Вишенського є не тільки цінним джерелом для з'ясування етимолого-семантичних аспектів тієї чи тієї фразеологічної одиниці, а й тим явищем, що засвідчувало взаємопроникнення елементів різних рівнів тогочасних мов, оскільки народнорозмовні фразеологізми позначені експресією та наближають текст до читача.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Вишенський 1959 — Вишенський І. Твори. — Київ, 1959. — С. 41–246.
- Єрьомін 1959 — Єрьомін І.П. Іван Вишенський і його громадсько-літературна діяльність // Вишенський І. Твори. — Київ, 1959. — С. 3–39.
- Житецькій 1889 — Житецькій П. Очеркъ литературной истории малорусскаго нарѣчя въ XVII в. — Київ, 1889.
- Житецькій 1890 — Житецькій П. Литературная дѣятельность Іоанна Вишенскаго // Киевская старина. — 1890. — № 6. — С. 494–532.
- Ісіченко 2013 — Ісіченко І. Іван Вишенський і Львівське братство: літературні аспекти діалогу // ПРОΣΦΩΝΗΜΑ: Текст і контекст. — Вип. 4. — Львів, 2013. — С. 97–109.
- Кримський 1977 — Кримський А.Ю. Іоанн Вышенский, его жизнь и сочинения // Кримський А.Ю. Сочинения: в 5 т. — Киев, 1977. — Т. III. — С. 380–455.
- Курс 1958 — Курс історії української літературної мови / За ред. І.К. Білодіда. — Київ, 1958. — Т. 1.
- Нічик 1991 — Нічик В.М. Іван Вишенський і спорідненість його вчення з ідеями Реформації // Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні. — Київ, 1991. — С. 202–234.
- Онишкевич 1961 — Онишкевич М. Спостереження над фразеологією творів І. Вишенського // Дослідження і матеріали з української мови. — Київ, 1961. — Т. 4. — С. 126–133.
- Павленко 2013 — Павленко Л. Народнорозмовні елементи у творчості Івана Вишенського // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство. — Луцьк, 2013. — Вип. 22. — С. 127–131.
- Пашук 1972 — Пашук А.І. Суспільний ідеал І. Вишенського // Від Вишенського до Сковороди. — Київ, 1972. — С. 8–23.
- Перетц 1926 — Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVII вв. — Ленинград, 1926.
- Плющ 1971 — Плющ П.П. Історія української літературної мови. — Київ, 1971.

- Поплавська 2005 — Поплавська Н.М. Українсько-польський контекст аскетичного ідеалу Івана Вишенського // «Українська школа» в літературі та культурі українсько-польського пограниччя. Київські полоністичні студії. — Київ, 2005. — Т. VII. — С. 199–206.
- Поплавська 2012 — Поплавська Н. Публіцистичний дискурс Івана Вишенського // *Studia Methodologica*. — Тернопіль, 2012. — Вип. 34. — С. 115–120.
- Попович 2005 — Попович М. Доробок Валерії Нічик і перспективи історії української філософії // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура. — Київ, 2005. — С. 9–21.
- Русанівський 2001 — Русанівський В.М. Історія української літературної мови. — Київ, 2001.
- Сумцов 1885 — Сумцов Н. Иоанн Вышенский (Южнорусский полемист начала XVII ст.) // *Киевская старина*. — 1885. — № 4. — С. 649–677.
- Франко 1981 — Франко І. Іван Вишенський і його твори // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. — Київ, 1981. — Т. 30. — С. 7–211.
- Шевчук 1986 — Шевчук В.О. Іван Вишенський та його послання // Вишенський І. Твори. — Київ, 1986. — С. 3–18.
- Яременко 1982 — Яременко П.К. Іван Вишенський. — Київ, 1982.